

Катерина Пономарьова,
кандидат педагогічних наук,
провідний науковий співробітник
лабораторії початкової освіти
Інституту педагогіки НАПН України

Розвиток зв'язного мовлення третьокласників

Анотація

У статті розкрито мету і завдання уроків розвитку мовлення в 3-му класі. Запропоновано календарне планування цих уроків. Визначено зміст роботи на кожному етапі уроку розвитку мовлення.

Розвиток мовлення, письмовий переказ, навчальний твір.

Аннотация

В статье раскрыты цели и задачи уроков развития речи в 3 классе. Предложено календарное планирование этих уроков. Определено содержание работы на каждом этапе урока развития речи.

Развитие речи, изложение, сочинение.

Annotation

In the article the aims and tasks the speech development lessons in the 3rd class are revealed. It proposed scheduling of these lessons. The content of the work at each stage of the development of speech lesson is determined.

Speech development, exposition, composition.

Метою початкової мовної освіти є формування комунікативної компетентності молодших школярів, що проявляється у здатності успішно реалізувати всі види мовленнєвої діяльності в процесі спілкування, пізнання навколишнього світу, розв'язання життєво важливих завдань. Вагома роль у досягненні цієї мети належить урокам розвитку зв'язного мовлення.

У 3 класі уроки розвитку мовлення присвячені формуванню в учнів умінь будувати письмові зв'язні висловлювання: розповіді, описи, міркування, перекази текстів з використанням певних допоміжних матеріалів – запитань, опорних слів, даного початку, плану тощо. Особливу увагу слід приділяти роботі над письмовим переказом тексту, оскільки цей вид мовленнєвої діяльності підлягає контрольній перевірці у кінці навчального року.

Для забезпечення ефективного мовленнєвого розвитку третьокласників необхідно виокремити його основні складові та послідовність їх реалізації з урахуванням вікових особливостей дітей. Це дасть можливість визначити завдання уроків розвитку мовлення.

Завдання уроків розвитку мовлення

Основними завдання уроків розвитку зв'язного мовлення в 3 класі є:

- збагачення мовлення учнів виражальними засобами мови (порівняннями, епітетами, метафорами, синонімами, фразеологізмами) і формування умінь використовувати їх у власних зв'язних текстах;
- удосконалення діалогічного мовлення;
- формування умінь складати і записувати план тексту;
- розвиток умінь будувати письмові твори (розповіді, описи, міркування);
- формування умінь писати докладний переказ тексту-розповіді;
- формування умінь складати записку, привітання, запрошення, писати листа друзів;
- засвоєння алгоритму вдосконалення власного тексту.

Орієнтовний календарний план

На кожному уроці пропонуємо опрацювати тему для спілкування і завдання мовленнєвого розвитку. Це передбачено в орієнтовному календарному плані.

№ п/п	Тема уроку	Дата
1	Спогади про літо. <i>Розповідь за запитаннями</i>	
2	Осінь зачаровує красою. <i>Розповідь за поданим початком і запитаннями</i>	
3	Бабине літо. <i>Опис за власними спостереженнями</i>	
4	Чому ластівки відлітають найпершими? <i>Міркування за запитаннями</i>	
5	Тварини і люди. <i>План тексту. Усний переказ тексту за складеним планом</i>	

6	Будь обережним на кризі! <i>Письмовий переказ тексту за складеним планом</i>	
7	Снігу, снігу білого насипала зима. <i>Твір з попереднім складанням плану</i>	
8	Вчимося писати листа. <i>Написання листа з попереднім складанням плану</i>	
9	Новорічне свято. <i>Твір про враження від свята</i>	
10	Київське море взимку. <i>Письмовий переказ тексту за складеним планом</i>	
11	З ким я дружу. <i>Твір з елементами опису</i>	
12	Строкатий дятел – лісовий лікар. <i>Письмовий переказ тексту за складеним планом</i>	
13	У моєї мами золоті руки. <i>Твір-міркування за складеним планом</i>	
14	Моя сім'я. <i>Твір-розповідь за складеним планом</i>	
15	Уже прилинула весна. <i>Опис науковий і художній</i>	
16	Рухливі ігри. <i>Інструкція до рухливої гри</i>	
17	Зозуля. <i>Письмовий переказ тексту</i>	

Нижче пропонуємо методичні поради щодо ефективного розв'язання основних завдань мовленнєвого розвитку третьокласників.*

* Усі подані у статті завдання і фрагменти уроків взято із зошита «Подружися зі словом. 3 клас» (автор К. Пономарьова).

Збагачення мовлення виразальними засобами

У процесі формування в учнів уміння будувати письмові перекази і твори важливо навчити їх ретельно добирати мовні засоби (слова, словосполучення), які найбільш точно передають типові риси того, про що або про кого йдеться у висловлюванні. Таку діяльність слід розпочинати зі спостережень за влучністю й доречністю вживання мовних засобів авторами текстів для переказів.

Наприклад

Тема. Письмовий переказ тексту «Узимку» (фрагмент уроку).

Ознайомлення з текстом

Діти самостійно читають текст.

Узимку

Підводні мешканці Київського моря і прибережних озер знають, що січневі морози жартувати не люблять.

Усі приготувалися до зими вчасно. Жаби зарилися у мул і міцно сплять. Крупні, із золотистою лускою коро́пи зібралися у глибокій ямі під згірком . Дрімають. Тільки зрідка здригають червоними плавцями та хвостами час від часу ворухать, свіжу воду в яму заганяють.

Пустинно під крижаним дахом на мілководді. Тільки інколи заверне сюди в пошуках корму косячок червоноперок або пропливе зелена щука. Гострозуба розбійниця продовжує полювати і в січні.

(За А. Морозовим)

Бесіда

- Як автор називає тварин, що живуть у морі?
- Якими словами описані в тексті коро́пи?
- Якими словами передано рух плавців і хвостів у коропів?
- Випишіть з тексту слова, близькі за значенням до поданих.

Поміркуйте, з якою метою автор вживає їх.

- Сплять – ... (*«дрімають»*; автор вживає це слово з метою уникнення повтору слова *«сплять»*);

- Щука – ... (*«гострозуба розбійниця»*; автор використовує це словосполучення, щоб охарактеризувати щуку і показати своє ставлення до неї).

- Як автор назвав лід на мілководді?
- Використовуйте вжиті автором слова і вирази у своєму переказі.

Під час роботи над написанням творів, доцільно пропонувати учням зразки яскравих, образних висловів і можливість вибрати та використати у своєму творі той, який найбільше сподобався.

Наприклад

Тема. Написання розповіді «Осінь зачаровує красою».

Підготовча бесіда

- Що зробила осінь з берізкою? (*Заплела в коси жовті стрічки; берізка вбралася в жовту сукню*).

– Що сталося з кленом? *(Осінь позолотила кленові сорочку; розлила жовту фарбу на кленові віти).*

– Чому ялину і сосну осінь обминула? *(Злякалася колючок; не вистачило фарби; забула подарувати святкове вбрання).*

– Що сталося з травою? *(Осінь добре пройшлася по траві; геть витоптала зелений килим на землі).*

– Який слід залишила осінь? *(Причепурила все на свій смак; нічого не залишила без уваги; всюди помітний дотик її жовтого крила; жовтий пензлик осені побував усюди).*

Розвиток діалогічного мовлення

На уроках, присвячених формуванню умінь будувати монологічні висловлювання (перекази, твори), варто приділяти увагу і вдосконаленню діалогічного мовлення третьокласників. Адже побудова діалогу на тему, близьку до тієї, якій присвячено твір, сприятиме кращому розумінню теми, активізації необхідного словникового запасу, підготовці до правильного поєднання слів, оформлення речень.

Наприклад

- Підготовку до написання розповіді «Спогади про літо» доцільно розпочати з такого завдання:

- Поцікавтеся у сусідів по парті, як вони провели літні канікули, розкажіть їм, де ти побували влітку ви. Побудуйте діалог на тему «Спогади про літо»;

- Готуючи учнів до складання твору-опису «Бабине літо», вчитель дає завдання скласти діалог на тему «Що ти знаєш про бабине літо?».

- На етапі підготовки до написання твору про святкування Нового року діти складають діалог «Спогади про новорічне свято».

- Готуючи третьокласників до написання розповіді «Моя сім'я», доречно попросити їх разом із сусідами по парті скласти діалог «Яка твоя сім'я?».

Складання плану тексту

Програмою з української мови для 3 класу передбачено формування в учнів уміння складати план тексту. Ознайомленню з поняттям план та формуванню уявлення про різні способи його побудови пропонуємо присвятити окремий урок. Діяльність варто організувати в такій послідовності:

- 1) прочитати текст, визначити кількість абзаців;
- 2) дібрати і записати заголовок до кожного абзацу.

Пронумерувавши записані заголовки, учні одержать план тексту, який у стислій формі передає послідовність розгортання його змісту. Після цього опрацьовують такі запитання і завдання:

- Чи допомагає план переказати текст? Яким чином?
- Перекажи прочитаний текст за щойно складеним планом.
- Чи доцільно складати план перед написанням твору? Чому?

З метою ознайомлення учнів з іншим способом складання плану варто запропонувати їм поставити і записати запитання до кожного абзацу тексту. Пронумерувавши їх, школярі також одержать план тексту і дійдуть висновку:

План тексту можна побудувати за допомогою ***розповідних*** або ***питальних речень***.

Для закріплення засвоєного матеріалу можна запропонувати дітям самостійно скласти план тексту, використовуючи за бажанням розповідні чи питальні речення. Удосконалення цього вміння здійснюється на наступних уроках розвитку мовлення.

Робота над твором

Під час побудови усних і письмових творів школярі засвоюють вимоги орфоепії, культури мовлення, усвідомлюють значення всіх вивчених граматичних та орфографічних правил. При написанні творів письмо сприймається учнями не як навчальна вправа, а як засіб правильного оформлення власних думок, виражених у письмовій формі.

У 3 класі слід привчати дітей працювати над твором самостійно. Для побудови зв'язних висловлювань їм необхідно пропонувати індивідуальні

теми, наприклад: «З ким я дружу», «Моя сім'я» тощо. А під час роботи над темами, призначеними для всього класу, треба поступово зменшувати частку колективної підготовчої роботи, яка проводиться безпосередньо перед записом твору.

Робота над побудовою письмового зв'язного висловлювання здійснюється у три етапи:

- 1) накопичення матеріалу (спостереження, екскурсії, походи, прогулянки, розглядання картин, читання художніх творів тощо);
- 2) відбір і розташування матеріалу (обговорення, визначення головного, складання плану);
- 3) складання самого тексту, його запис, удосконалення, самоперевірка.

Перший і другий етапи можуть виходити за межі уроку. Так, накопичення матеріалу для твору за екскурсією здійснюється задовго до його написання. На уроці ж школярі відновлюють матеріал у пам'яті, систематизують і оформлюють його.

Готуючись до написання твору, діти можуть заздалегідь добирати відповідну лексику, створювати фрагменти тексту, скласти план.

Побудова уроків, на яких школярі вчаться писати твори, залежить від проведеної підготовчої роботи. Однак для всіх є обов'язковою наявність кількох **основних етапів**.

1. *Повідомлення* (уточнення) *теми* і завдань майбутнього твору та їх обговорення. Тема не має бути широкою – це допоможе уникнути простого переліку ряду дій, фактів, занять, що перетворює твір на сухий звіт. Необхідно налаштовувати школярів на те, що розповідати чи писати треба про одну, але найцікавішу пригоду тощо.

2. *Бесіда з метою впорядкування* зібраного під час спостережень *матеріалу* чи його *накопичення*. Зміст матеріалу для твору і час, відведений на його збирання, залежить від виду твору. Так, підготовка до написання твору на основі спостережень за природою може тривати 5-10 днів (учні ведуть календар погоди, читають тексти відповідної тематики, добирають

словниковий матеріал, виражальні засоби мови, будують з ними речення тощо). Підготовчою роботою до написання твору за картиною може бути екскурсія до музею, бесіда за змістом картини, розповідь учителя про художника тощо.

3. *Складання плану чи його уточнення.* Увесь зібраний матеріал не може вміститися в одному творі, тому педагог має допомогти дітям вибрати найважливіші факти, деталі й розташувати їх у певній послідовності, скласти план. До перших творів іноді доцільно запропонувати готовий план. Якщо ж учень здатний побудувати твір без попереднього складання плану, не слід примушувати його це робити.

4. *Мовна підготовка:* запис необхідних слів з орфографічним коментарем, складання речень, частин тексту. Доцільно також подати словник до певної теми та повторити правопис складних слів.

5. *Запис твору учнями,* спостереження вчителя за їхньою роботою, надання індивідуальної допомоги. Під час написання творів слід уникати колективної роботи – учень має висловлювати власну думку.

6. *Самоперевірка,* вдосконалення тексту, виправлення виявлених недоліків та помилок.

7. *Зачитування одного-двох кращих творів.*

Написання переказу

Навчаючи школярів переказувати тексти, необхідно враховувати вимоги, які висуваються до учнівських переказів. Насамперед, прочитаний чи прослуханий текст не слід заучувати напам'ять. У переказі має звучати живе мовлення самого школяра. Водночас під час переказування тексту учень повинен використовувати лексику, виражальні засоби, синтаксичні конструкції, запозичені з оригіналу.

У переказі школярі мають дотримуватися послідовності подій, викладених у тексті, точно відтворювати основні факти, причинно-наслідкові залежності.

У 3 класі учні вчать писати **докладний переказ**. У процесі роботи над ним вони усвідомлюють і запам'ятовують до найдрібніших деталей зміст, щоб передати його зі збереженням подробиць.

Тексти для переказів мають бути доступними і цікавими дітям, не переобтяженими новими словами і зворотами, нескладними за композицією, з невеликою кількістю дійових осіб.

Важливе місце в роботі над докладним переказом належить підготовці учнів до побудови цього типу зв'язного висловлювання, яка передбачає низку послідовних етапів:

1. *Попередня бесіда*. Проводиться не завжди, але в більшості випадків необхідна, щоб підготувати учнів до сприйняття змісту тексту для переказу. Часом важливо провести словникову роботу, продемонструвати предмети, описані в тексті, чи їх зображення.

2. *Читання тексту* вчителем.

3. *Аналіз змісту тексту*. Діти мають усвідомити головну думку та ідейний зміст твору, чітко уявити собі послідовність подій, причинно-наслідкові зв'язки між ними. Якщо зміст тексту можна пов'язати з особистим досвідом дітей, варто це зробити.

4. *Аналіз будови прочитаного тексту*: діти визначають зачин, основну частину, кінцівку.

5. *Складання плану* майбутнього переказу.

6. *Аналіз мови тексту*. Необхідно звернути увагу дітей на точність, виразність, емоційне забарвлення окремих слів і виразів, обов'язково зосередитись на яскравих словах, образах. Корисно окремі слова і вирази записати в зошитах чи на дошці, щоб учні могли використати їх у переказі.

7. *Словникова робота*.

8. *Усне складання фрагментів тексту* за пунктами плану.

9. Письмовому оформленню переказу має передувати *орфографічна робота*. Слова, у написанні яких можуть виникнути труднощі, варто подати

на дошці, підкресливши орфограми. Доцільно також активізувати знання учнів про культуру оформлення тексту.

У зошити діти записують переказ самостійно.

Під час аналізу робіт педагог має обов'язково відзначати і зачитувати найкращі перекази.

Написання листа

Реалізація компетентнісного підходу у навчанні мови передбачає формування в учнів умінь писати такі види текстів, які будуть їм необхідні в повсякденному житті. Одним із них є лист. Написанню листів варто присвятити окремий урок. Розпочати його можна з бесіди.

Наприклад

- Для чого люди пишуть листи?
- Як іще можна спілкуватися на відстані?
- Чи доводилося вам писати й одержувати листи?
- Чи цікаво це?

Після оголошення теми й мети уроку доцільно зачитати дітям лист, який написав Знайко своєму другуві Всезнайкові, розглянути будову листа. Перед цим обов'язково слід наголосити, що читати чужі листи читати без дозволу не можна. Але Знайко, щоб допомогти учням навчитися писати листи, дозволив прочитати своє послання – як зразок.

Наприклад

Здрастуй, Всезнайку!

Я отримав твій лист. Дуже тобі за нього вдячний.

У нас гаряча пора – закінчується перший семестр навчання. З усіх предметів пишемо підсумкові роботи. Учора перевіряли техніку читання. Я прочитав 85 слів. За контрольну роботу з математики одержав 11 балів. Завтра будемо виконувати тестові завдання з мови.

А незабаром Новий рік. Наш клас готує новорічну виставу. Я граю роль ведмедя. Майже щодня проводимо репетиції. Мама вже пошила мені костюм із бурого хутра. А з татусем ми купили маску ведмедя.

Дуже чекаю канікул, щоб досхочу накататися на санчатах і лижах. Цього року випало багато снігу.

Ось такі у мене новини. Напиши, що нового у тебе. Чекаю на відповідь.
19 грудня.

Бесіда

- Чим Знайко розпочав листа?
- Чим він його закінчив?
- Про що Знайко написав у листі?
- Як він оформив кожную думку на письмі?
- Подумайте, кому б ви хотіли написати листа.
- Сплануйте, про що будете писати. Запишіть складений план у зошит.

За планом діти пишуть листи на окремих аркушах паперу, щоб можна було надіслати їх адресатам.

У ході спілкування варто з'ясувати, як діти розуміють значення слова *адресат*.

Перед написанням слід ще раз звернути увагу на місце розташування в листі звертання до адресата, дати написання листа, підпису автора. Лист кожний учень пише самостійно. Після завершення обов'язково перечитує його і виправляє помилки.

Доцільно також звернути увагу на те, як правильно підписувати конверт, та наголосити, що від точності й правильності оформлення адреси залежить, чи одержить лист адресат. Після цього учні підписують свої конверти.

Удосконалення написаного тексту

У 3-му класі починають роботу з формування в учнів уміння вдосконалювати власні тексти: здійснювати самоперевірку і найпростіше редагування.

Наприклад

Тема. Письмовий переказ тексту «Біда» за колективно складеним планом. (Фрагмент уроку).

На дошці записаний учнівський переказ тексту (прізвище автора називати не варто, щоб не образити його). Для зручності роботи речення можна пронумерувати.

Біда

1. Настали перші морози. 2. Двоє хлопчиків пішли на річку. 3. Спочатку хлопчики ковзали біля берега а потім поїхали на середину. 4. Крига провалилася. 5. Хлоп'ята опинилися у воді. 6. Вони почали кречати. 7. Їх почули люди. 8. Вони принесли дошки і драбину і витягли хлопчиків. 9. З того часу хлопчики запам'ятали що на річці треба бути обережним. 10. Потім відвезли врятованих до лікарні.

Педагог ставить учням завдання: прочитати текст і подумати, чи не потрібно у ньому щось виправити, змінити.

Орієнтовні відповіді дітей

- У переказі не сказано, що сталося з річкою після перших морозів, тому варто після першого речення дописати ще одне: *Річка вкрилася кригою.*
- У двох наступних реченнях повторюється слово *хлопчики*, яке в другому випадку можна замінити словом *вони*.
- Третє речення має службове слово *а*, перед яким слід поставити кому.
- Четверте речення повідомляє про небезпеку, що сталася раптово. Тому його можна доповнити словом *раптом*.
- У шостому реченні є помилка в слові *кричати* (*кречати*). Перевірне слово *крик*, тому слід виправити букву *е* на *и*.
- У восьмому реченні повторюється службове слово *і*, яке в позиції між словами *дошку і драбину* можна замінити на кому, оскільки воно стоїть між однорідними членами речення.
- У дев'ятому реченні немає коми перед *що*.
- Десяте речення не на місці, його краще поставити перед дев'ятим.

Перечитавши виправлений текст ще раз, діти визначають у ньому зачин, основну частину і кінцівку та пропонують записати кожну структурну частину з нового абзацу. Прочитавши остаточний варіант тексту, роблять висновок, що після виправлення помилок переказ став кращим. Надалі самоперевірка і редагування власних текстів школярі здійснюватимуть індивідуально, з допомогою вчителя.

Оцінювання письмових переказів і творів

У 3-му класі написання творів і переказів має в основному навчальний характер, тому оцінюють роботи здебільшого вербально. Бали вчитель може виставляти за роботи, виконані на достатньому і високому рівнях. Оцінку ставлять тільки за зміст зв'язного висловлювання. Грамотність не оцінюють, адже більшість правил правопису молодші школярі ще не засвоїли. Граматичні, пунктуаційні та стилістичні помилки виправляють і оцінюють вербально.

Контрольний перевірка наприкінці 3-го класу підлягає докладний письмовий переказ тексту. Оцінку за його зміст педагог заносить у журнал і враховує її під час виведення оцінки за семестр.

Література

1. Навчальні програми для загальноосвітніх навч. закл. із навчанням українською мовою. 1-4 класи. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2011. – с. 10-70.
2. Пономарьова К.І. Зошит з розвитку мовлення «Подружися зі словом»: навч. посіб. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. / К. І. Пономарьова. – К.: Генеза, 2014. – 60 с.
3. Пономарьова К.І. Особливості розвитку мовлення учнів у початковій школі. Уроки розвитку мовлення в 1-4 класах: наук.-метод. посіб. / К. І. Пономарьова. – К.: Генеза, 2012. – 141 с.